

Євген Головаха

доктор філософських наук, професор,
заступник директора Інституту соціології НАН України

Yevgen Golovakha

Doctor of Sciences in Philosophy, Full Professor, Vice-Director on Science of Institute of Sociology National
Academy of Sciences of Ukraine

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті аналізуються процеси соціальної трансформації, що відбувалися в Україні за часів її незалежності. Наводиться авторська періодизація трансформації українського суспільства. Розглядаються основні типи соціальної трансформації: природна, відновлена природна, волонтарна та вимушена. Акцентується увага на позаекономічних чинниках трансформації, зокрема на такому, як стан суспільної свідомості. Сучасне українське суспільство визначається як «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту», якому притаманні такі характеристики, як подвійна інституційна система, масова аномічна деморалізація, цінності «спотвореного модерну», неостанові утворення, відсутність «інституційної» довіри, негативні ідентичності. Доводиться, що шляхи трансформації, якими йдуть країни Центральної та Східної Європи, принципово відрізняються. Робиться висновок щодо необхідності реалізації комплексу заходів, орієнтованих на вирішення таких питань, як визначення пріоритетів у державній внутрішній політиці, налагодження ефективного громадського контролю, створення життєздатних ідеологічних партій тощо. Підкреслюється роль соціології у визначенні конкретних шляхів і механізмів соціальної трансформації, необхідність «соціологічної інтервенції» в українське суспільство.

Ключові слова: українське суспільство, соціальна трансформація, етапи та типи трансформації, «соціологічна інтервенція».

В статье анализируются процессы социальной трансформации в Украине, произошедшие в годы ее независимости. Приводится авторская периодизация трансформации украинского общества. Рассматриваются основные типы социальной трансформации: естественная, восстановленная естественная, волонтарная и вынужденная. Акцентируется внимание на внеэкономических факторах трансформации, в частности на таком, как состояние общественного сознания. Современное украинское общество определяется как «общество стихийной постсоветской трансформации и отложенного декларированного транзита», которому присущи такие характеристики, как двойная институциональная система, массовая аномическая деморализация, ценности «уродливого модерна», неосословные образования, отсутствие «институционального» доверия, негативные идентичности. Доказывается, что пути трансформации, которыми идут страны Центральной и Восточной Европы, принципиально отличаются. Делается вывод о необходимости реализации комплекса мероприятий, направленных на решение таких вопросов, как определение приоритетов в государственной внутренней политике, налаживание эффективного общественного контроля, создание жизнеспособных идеологических партий и т. д. Подчеркивается роль социологии в определении конкретных путей и механизмов социальной трансформации, необходимость «социологической интервенции» в украинское общество.

Ключевые слова: украинское общество, социальная трансформация, этапы и типы трансформации, «социологическая интервенция».

The article analyzes the processes of social transformation in Ukraine that took place during the years of its independence. The authorial periodization of Ukrainian society's transformation is given. The main types of social transformation are considered: natural, restored natural, voluntarial and forced ones. The emphasis is on non-economic factors of transformation, in particular on such, as a condition of social

consciousness. Modern Ukrainian society is defined as “a society of spontaneous post-Soviet transformation and a delayed declarative transit” characterized by such characteristics as a dual institutional system, massive anomalous demoralization, the values of the “ugly modern”, neo-estate formations, the lack of “institutional” trust, negative identities. It is proved that the paths of transformation, which are the countries of Central and Eastern Europe going, are fundamentally different. The conclusion about the need to implement a set of measures aimed at solving such issues as determining priorities in state interior politics, establishing effective social control, creating viable ideological parties, etc is drawn. The role of sociology in the definition of concrete ways and mechanisms of social transformation, the need for “sociological intervention” in the Ukrainian society has been underlined.

Keywords: Ukrainian society, social transformation, stages and types of transformation, “sociological intervention”.

Повертаючись сьогодні до проблеми трансформації українського суспільства, якій була присвячена книга двадцятирічної давнини «Суспільство, що трансформується» [1], маю визнати, що принципових змін з тих часів не сталося. Суспільство досі залишається «пострадянським» у тому сенсі, що зберігає суттєві риси соціального устрою, від якого, здавалося б, категорично відмовилось. Головний висновок тієї книги полягав у тому, що консервативна стратегія розвитку суспільства і держави, обрана тогочасною владою, призводить до відтворення застарілих соціальних структур та інститутів, прирікаючи Україну на стагнацію та «шок без терапії».

Але чи була альтернатива такій стратегії в умовах специфічного типу соціальної трансформації у пострадянському просторі та практичної відсутності людського, в тому числі управлінського, потенціалу ефективного реформування суспільства? І чи є така альтернатива зараз? Знайти відповіді на ці запитання і є метою цієї публікації.

Реалізуючи цю мету, почнемо з аналізу етапів трансформації українського суспільства, серед яких можна виокремити такі:

- стримування інституціональних змін (1992-1994 рр.);
- становлення подвійної інституціональної системи (1995-1999 рр.);
- інституціональна криза і «Помаранчева революція» (2000-2004 рр.);
- нереалізовані «постреволюційні» очікування: від ейфорії до розчарування (2005-2010 рр.);
- стратегічна невизначеність і нові політичні ризики (2011-2013 рр.);
- від «драми невизначеності» до трагедії визначення вектору трансформації (2014-2016 рр.);
- початок декларованого транзиту (2017 р. - ?).

З огляду на це, зрозумілішими стають характер і специфіка трансформаційних процесів в Україні, які обумовлені насамперед їх стихійним перебігом, далеким від декларова-

ного демократичного транзиту. Будь-яка соціальна трансформація – це процес суттєвих, глибинних соціальних змін, який, на відміну від транзиту, не має наперед заданої цілі. Трансформаційний підхід набув особливого значення для постсоціалістичних держав, оскільки глибинні соціальні зміни в них почалися раптово, без попереднього розрахунку можливих втрат, без підготовленої економічної та політичної еліти, без історичного досвіду подолання комуністичної суспільної спадщини. Але виняткову роль трансформаційний підхід має для пострадянських держав, які практично не мали досвіду демократичного транзиту і легального підприємництва і в яких покоління змінювали один одне в умовах відсутності приватної власності.

Трансформація не має кінцевої мети у тому випадку, якщо вона є результатом природної еволюції або вимушених неочікуваних змін. Інша справа - трансформаційний процес, викликаний реформаторськими чи революційними силами, які заздалегідь окреслюють напрямок соціальних змін та цілі, які мають бути досягнуті. Власне, транзит є лише одним з типів трансформації, для якого існує свій «пункт призначення».

Виходячи з цього, можна виокремити декілька основних типів соціальної трансформації:

- *природна* (як наслідок поступового визрівання соціально-економічних умов трансформації): йдеться про такий різновид суспільної трансформації, як модернізація. Прикладом природної трансформації є країни Заходу, де визрівання економічних змін і демократичних засад суспільного життя здійснювалося століттями;

- *відновлена природна* (як повернення до природної трансформації після певних соціальних ексцесів, пов'язаних з тимчасовими відхиленнями від природної трансформації внаслідок встановлення недемократичних політичних режимів, зовнішнього тиску тощо). Прикладом відновленої природної трансформації є повоєнна Німеччина і постсоціалістич-

ні країни Центральної та Східної Європи;

- *волюнтарна* (як проект глибинних соціальних змін, які спрямовані на подолання традиційних засад суспільного життя і насадження принципово нових соціально-економічних умов розвитку суспільства). Саме таким шляхом йшли до «іншого модерну» (за визначенням Е. Гідденса) комуністичні режими. Більш вдалим виявилися волюнтарні модернізаційні проекти країн Південно-Східної Азії (Сингапур, Південна Корея, Малайзія та ін.);

- *вимушена* (як наслідок несподіваних соціально-політичних змін, що призводять до необхідності раптової і стихійної трансформації засад суспільного життя). Така трансформація здійснювалася на пострадянському просторі, де новостворені незалежні держави (за виключенням країн Балтії) не були готові до глибинних економічних і соціальних перетворень.

Наслідком вимушеної пострадянської трансформації в перші два десятиліття незалежності України була наявність суцільної «драми невизначеності», кульмінацією якої стала відмова Януковича від угод з Євросоюзом і спроба силою припинити акції протесту. З цього моменту суспільство почало змінюватися, і перш за все воно визначилося зі стратегічним напрямком розвитку: а саме від амбівалентності минулого (одночасної підтримки взаємовиключних геополітичних напрямків руху) воно зрушилося до вибору більшістю населення європейського шляху.

Сьогодні ж ми маємо вже не драму, а «трагедію визначеності» і нові соціальні виклики, які важко було уявити ще три роки тому: суспільство має бути принципово реформовано в умовах постійної загрози зовнішньої агресії, війни на Сході України і економічної кризи.

Але саме суспільна визначеність - це перший (з багатьох необхідних) крок до виходу України з глухого кута «пострадянського стану». Наступними кроками мають стати зміни системи влади на всіх рівнях, подолання тотальної корупції, реформування економіки, соціальної інфраструктури, освіти, науки, культури (див. докладніше: [2]).

Чи існують підстави говорити про унікальність пострадянської інституціоналізації? Адже аналогічні соціальні трансформації пережили також європейські країни так званого «соціалістичного табору». Втім, на відміну від країн вимушеної пострадянської трансформації, країни колишнього «соціалістичного табору» переходили до нових економічних реалій, вже маючи «залишковий» досвід «перерваної модернізації», закладений у період між двома світовими війнами. Цей

досвід підкріплювався певними історичними традиціями загальноєвропейського розвитку з часів Відродження. Цього виявилось достатньо для того, щоб ці держави трансформувалися в одному напрямку з країнами ЄС. І хоча економічні стратегії були різними, загальний результат для постсоціалістичних країн виявився в цілому позитивним [3]. Тобто шляхи, якими йшли країни Центральної та Східної Європи, відрізнялися принципово. Як свідчать дослідження, один тип економічної трансформації – неоліберальний капіталізм – був властивий країнам Балтії. Його характерними особливостями є дуже низькі темпи зростання промислового виробництва, низький рівень виробництва складних виробів, суворі фінансова політика та низький рівень соціального захисту. Протилежний шлях обрала Словенія, де був встановлений інший тип капіталізму – некорпоративний, який відзначається насамперед високим рівнем соціального захисту, відносно високою часткою складного експорту та уникненням радикальних ринкових механізмів регулювання економічних відносин. Країни Вишеградської групи (Польща, Угорщина, Чехія і Словаччина) знаходяться між цими крайнощами, орієнтуючись на помірковану неоліберальну модель у поєднанні з елементами соціальної інклюзії [4].

Для кожного з означених вище типів трансформації потрібні певні передумови успіху. Успішною будь-яку трансформацію можна вважати за різними критеріями, серед яких насамперед розглядаються макроекономічні показники та рівень життя населення. Але успіх економічної трансформації, якщо він не підкріплений певними позаекономічними чинниками соціальних змін, залишається тимчасовим і не призводить до ефективної економічної системи, яка може протистояти викликам часу. Саме таким був період покращення економічних показників України на початку ХХІ століття. Внаслідок вимушеної трансформації, яка випала на долю нашої країни, цей економічний успіх був тимчасовим і кон'юнктурно зумовленим, а наступні економічні негаразди – закономірними і постійно відтворюваними.

Одним з таких чинників є стан суспільної свідомості. З точки зору подальшого успішного просування України на шляху демократичного транзиту, суспільна свідомість має трансформуватися у наступних напрямках:

- формування національно-громадянської ідентичності (на відміну від етнічної та регіональної) як домінантної;
- створення атмосфери соціальної довіри, відновлення масової довіри до держави,

політичних інститутів та бізнесу;

- відмова політичного класу від пострадянського свавілля та конструювання феномену «елітарної аскези»;
- подолання масової соціальної відчуженості та соціального цинізму;
- зміна системи цінностей.

У контексті багаторічної нереалізованості цих вимог до трансформації масової та елітарної свідомості натомість сформувалось «суспільство стихійної пострадянської трансформації і відкладеного декларованого транзиту», для якого є характерними:

- подвійна інституційна система;
- масова аномічна деморалізація і масова соціальна ексклюзія;
- цінності «спотвореного модерну»;
- неостанові утворення як основа соціальної структури;
- відсутність інституціональної довіри;
- негативні ідентичності.

За пострадянських умов в Україні з'явився феномен тотальної корумпованості, що звів нанівець процес легітимації нових соціальних інститутів. Віддзеркаленням цього феномену в масовій свідомості було стійке уявлення про те, що серед інших соціальних груп провідна роль у розбудові нової держави належить мафії. Цей, а також інші чинники трансформації суспільної свідомості та інституціональної структури обумовили кризову соціальну ситуацію, яка призвела до подій останніх трьох років. Справа в тому, що в певний момент в Україні остаточно сформувалася система правління, яка відтворювала досвід не тільки «радянського», але також і феодального суспільного устрою у таких своїх рисах:

- президентська вертикаль влади була своєрідною копією компартійної, причому влада на місцях все частіше асоціювалася з феодальною;
- «радянський блат» перетворився на комплексну пострадянську корупцію;
- тіньовий сектор економіки домінував в економічному житті суспільства;
- владні привілеї розширилися навіть у порівнянні з привілеями радянської номенклатури;
- соціальна сфера, культура, наука фінансуються за тим же «залишковим принципом», що і в радянському минулому;
- суд і прокуратура залишалися залежними і не тільки від влади, але й від економічних важелів впливу;
- у громадській думці переважали розчарування, недовіра до інститутів демократії та ринкової економіки та почуття соціальної безпорадності;

- в інституціональному вимірі спостерігалася подвійна інституціональна система перехідного періоду.

Соціальний феномен подвійності інституціональної системи існує, звісно, в усіх транзитивних суспільствах. Однак ступінь вираженості інституціональної амбівалентності варіює в дуже широких межах. В одних випадках тривалий час спостерігається чітка картина подвійності в основних сферах суспільного життя (саме така картина характерна для України в роки незалежності), в інших – і амбівалентність менш виражена, і терміни співіснування старих і нових інститутів не настільки тривалі (наприклад, післявоєнні Німеччина та Італія, постсоціалістичні держави Центральної та Східної Європи). Своєрідний вихід з інституціональної подвійності часів правління Б. Єльцина знайшла Росія, вилучивши з інституціональної периферії резерв, пов'язаний з її імперським минулим та євразійською ідеологією. Консолідація суспільства і формування нового соціального порядку в Росії здійснюється на засадах автократії, сакралізації влади, великодержавної ідеології, орієнтованої на євразійство, і підозрливості по відношенню до Заходу як потенційної загрози для відродження «Великої Росії». Після «Євромайдану» Україна намагається обрати інший вихід з пастки інституціональної подвійності, що багато в чому зумовило російську агресивну реакцію.

Якщо в Україні досі є перспектива успішної трансформації, то вона насамперед пов'язана з подоланням інституціональної подвійності на шляху до відтворення основних засад європейської інституціональної системи. Здавалося б, соціально-політичні процеси останнього часу дають підстави для таких інституціональних змін, бо переважна більшість населення віддає перевагу європейському вектору розвитку держави, а до влади прийшли політичні сили і лідери, які орієнтовані на прискорену євроінтеграцію. Але все ще залишаються суттєві перепони на цьому шляху. І це не тільки зовнішній тиск, але й внутрішні проблеми, які мають бути вирішені відповідно до елітаристського, соціально-класового та ресурсного аспектів розвитку соціального потенціалу суспільства в умовах вимушеної трансформації, а саме:

1. Створення принципово нових соціальних ліфтів, які б висували на відповідальні державні посади ефективних менеджерів і нових політиків.

2. Сприяння розвитку середнього класу як соціальної бази ефективної трансформації, що потребує максимального спрощення регулятивних засад діяльності малого та середнього бізнесу.

3. Відновлення масової довіри до держави, політичних інститутів та бізнесу.

Для цього потрібно здійснити цілий комплекс взаємопов'язаних кроків:

- визначити нові пріоритети у державній політиці: наука й освіта, пільги бізнесу, який спирається на новітні технології та інноваційні проекти;

- забезпечити ефективний громадський контроль (зовнішнє обмеження владної сваволі, вибіркового правосуддя та елітарної ненажерливості);

- актуалізувати елітарне самообмеження, самозречення представників нового політичного класу і бізнес-еліти, що продемонструє їхню готовність жити в егалітарному суспільстві з єдиними для всіх демократичними правилами;

- створити життєздатні ідеологічні партії, які могли б висловлювати інтереси певних соціальних груп (на відміну від сучасних «кланово-лідерських» партій).

Конкретні шляхи і механізми вирішення цих проблем мають бути у центрі уваги держави, громадянського суспільства і експер-

тів, серед яких одне з провідних місць належить соціологам. Чому саме соціологам і що можуть у цьому сенсі соціологи?

Ми повинні здійснювати те, для чого цілком підходить термін А. Турена і М. Вев'йорки, – «соціологічну інтервенцію». І мова йде не просто про специфічний метод впливу на соціальну ситуацію в процесі її пізнання. Мова навіть не йде про публічну соціологію в дусі М. Буравого і участі в змаганні дискурсів, про що писав М. Фуко.

В даному випадку ми говоримо про інтервенцію соціологічного знання у сферу жакливого соціологічного невігластва, тобто у сферу функціонування українського істеблішменту. А для цього потрібно постійно і відкрито доводити свою наукову компетентність і прогностичний потенціал як соціальних експертів. Для початку ми маємо послідовно впроваджувати в масову та елітарну свідомість уявлення, що ми не астрологи, не полстери, не політичні коментатори. Наші висновки мають ґрунтуватися на знаннях про суспільство, якими, крім нас, ніхто не володіє.

Література

1. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е. И. Головаха. – К. : ИСНАУ, 1996. – 143 с.

2. Економічні пріоритети модернізації в Україні з урахуванням інтеграційного досвіду країн Центрально-Східної Європи / за ред. О.М.Балакіревої. - ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2015. – С. 6-13.

3. 25 years of transition: post-communist Europe and the IMF / James Roaf, Ruben Atoyan, Bikas Joshi, Krzysztof

Krogulski and an IMF staff team. – Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2014. – 62 p.

4. Bohle D., and Greskovits B. Capitalism without Compromise: Strong Business and Weak Labor in Eastern Europe's New Transnational Industries // Studies in Comparative International Development. – Vol. 41(1). – Spring, 2006. – P. 3-25.